

BUDAPEST POLGÁROSODÁSÁNAK SAJÁTOSÁGAI RÓL (az elhangzott vita összefoglalása)

A várossegysítéstől számított hét évtizedről - a tényleges fővárossá válástól azonban egy jó évszázadról: a polgári korszak történetéről négy referátum és számos hozzászólás hangzott el. Az előadások és a hozzászólások a városfejlődés négy oldalát, négy szerveződési szintjét világították meg: a népesedést, a gazdasági fejlődést, a várospolitikai küzdelmeket és a sajátos nagyvárosi kultúra kifermülését.

Az ülészakról szóló beszámolómban nem lehet feladatomban a referátumok és a viták eredményeinek elsorolása, még kevésbé értékelő összegezése. E beszámoló nem terjedhet többre, mint néhány jelentős eredmény és néhány megoldásra váró probléma jelzésére. Hogy e kettő: egy-egy új válasz és a nyomban felöltő kérdőjelek milyen szorosan összefüggenek, azt már az első - a kutatókat leginkább foglalkoztató - probléma is érzékelteti. Ülészakunk csaknem valamennyi előadásából előbukkant a kérdés: miért, hogyan, mikor vált Buda és Pest az ország fővárosává?

A válasz egyáltalán nem magától értetődő, sőt annyira összetett és annyira komplex kutatásokat igényel, hogy egyértelmű, tudományosan bizonyított választ az ülészak után sem adhatunk rá, ámbar a referátumok és viták közelebb vittek bennünket a tisztázáshoz. A válasz, mondom, nem magától értetődő: a 18. század közepéig-végéig az országnak nemcsak nem volt tényleges fővárosa, de még nem is dőlt el végérvényesen, hogy lesz-e és melyik lesz a modern főváros. Buda és Pest - a 18. század derekán provinciális kisvárosok. Buda inkább a múlt nagyságát idéző szomorú emlék, Pest forgalmas, de a jövőt még nem sejtető lokális forgalmi központ. Mégis a XVIII. század második felében a már élénk és már dinamikus Budapest az egyetlen főváros, - a török hódítást sinylő Balkántól eltekintve - amely létét vagy fővárosi rangját nem a fejedelmi abszolutizmusnak köszönheti, hanem jószerint annak ellenében, Bécs - a város és az udvar - féltékenységét, gyanakvását, gyakran visszaszorítási kísérleteit, elnyomását leküzdve vivta ki. Dehát a XVIII. század végén a két város jó kétharmad német, tizede zsidó, és a magyar etnikum aligha érte el a lakosság negyedét. Hogyan lett egy fél évszázad alatt ebből a provinciális, német többségű városból a magyar polgári állam központja?

Az előadások - elsősorban Ránki Györgynek a kérdést sokoldalúan elemző referátuma - rámutattak azokra a földrajzi adottságokra, Budapest centrális elhelyezkedésére, természetes közlekedési-kereskedelmi központ szerepére, különösen a külkereskedelemben, a felhalmozásban játszott jelentős szerepére, az iparosoknak a XIX. század elején is viszonylag nagy számára, amelyek már a tőkés fejlődés legkezdetén megalapozták Budapest dinamikus gazdasági növekedését. Teljesen egyetérthetünk azzal, hogy a földrajzi és a gazdasági tényezők voltak meghatározó jelentőségűek a fővárossá emelkedés folyamatában. Mindazonáltal marad még jónéhány megválaszolatlan kérdés, amelyre a hozzászólók rámutattak. Így például a más, ugyancsak gyorsan fejlődő, ugyancsak kedvező helyzetű, sőt egy vagy más szempontból előnyösebb hazai városokkal (Pozsonnyal, Győrrel, Debrecennel való összevetés). Hasonlóképpen további kutatást igényel, mennyit nyomott a latban a kereskedelmi- és pénztőke, mennyit az ipar hozzájárulása és mennyivel járult hozzá a liberális nemesség fővárosteremtő reformpolitikája.

E vitatott kérdéshez hadd fűzzem hozzá: a komplex vizsgálat során nagyobb súllyal kell figyelembe vennünk a társadalmi tényezőket. Igen valószínűnek tartom, hogy nem a kézműves elem, de nem is csupán a kereskedő réteg, hanem a modern szellemű tőkés vállalkozó képviselte a dinamizmust, elsősorban a kereskedelemben és a pénzületben, de az iparban, később a kiépülő közlekedésben, városépítésben, majd a tőkés nagyiparban is. Ezt a hipotézist mindenesetre erős érvekkel bizonyítja a tőkés vállalkozók aktív részvétele a reformkor küzdelmeiben és 1848-ban. A vállalkozó kereskedő-iparos - sőt vállalkozó értelmiségi-műszaki és munkás - sokféle elemből, etnikumból tevődött össze. Alkalmassint éppen e sokszínűség, az érdekek és kapcsolatok e pluralitása és a belőlük fakadt konkurrencia is a fejlődés hatékony serkentője volt, - amint a magyar birtokos nemesség, s a nemzeti arisz-

tokrácia városfejlesztő gazdasági és politikai tevékenységét, Pest-Buda iránti vonzódását sem lehet figyelmen kívül hagyni egy társadalomtörténeti közelítést is alkalmazó vizsgálatban.

A földrajzi-gazdasági, társadalmi és szociálpszichológiai adottságok és készségek együttesen magyarázhatják, miért vált Budapest már a XVIII. század végén az egyetlen oltónóvá, majd a XIX. század első negyedétől írók, művészek, tudósok, a kulturális intézmények: az egész nemzeti újjászületés politikai és kulturális központjává.

Végülis tehát elfogadhatjuk válasznak - és a további kutatás kiindulópontjának - Ránki álláspontját, amelyet más oldalról Dányi Dezső, Tofik Iszlamojev és Bácskai Vera is megerősített: Budapest "a maga erejéből", a maga életrealitásából, elsősorban gazdasági adottságai és készségei révén, - mondjuk: rendkívüli rugalmassága, vállalkozói bátorsága révén vált - végérvényesen a reformkorban - az ország tényleges fővárosává. Ugy látszik, ugyan ezek a meghatározó tényezők, ezeknek a természeti és társadalmi adottságoknak a szinte maximális kihasználása magyarázza ezt a roppant nagy - amerikai stílusú - dinamizmust, amely az 1848-ban már tényleges fővárost, de európai méretekben még szerény középvárost, Budapestet, a következő fél évszázad folyamán világvárossá emelte, és ezen a szinten a XX. század folyamán is fenntartotta, továbbfejlesztette.

Ezt a dinamizmust először is a sokoldalúság jellemzi: az iparosodás - és pedig korszerű, erős sodrású, generatív erejű iparosodás - a kereskedelmi, a politika-adminisztratív és a kulturális centrum-jelleg további erősödésével, szinte monopolisztikus kiépülésével járt együtt. Másodsor, és ezzel kölcsönhatásban: a főváros óriási el- és felszívó ereje jellemzi: ezt volt a hazai szociális mobilitás fő centripetális központja. (Dányi és Ránki bizonyította: az egész korszakon át a lakosság kb. 60 %-a nem Budapesten született.) Fél évszázad alatt vidéki, falusi emberek - iparosok, parasztok - százezrei váltak urbanizált város-lakókká. És ez a folyamat, ha lassubbodott is, erőteljes maradt a két világháború között is, főként az 1930-as évek végén, az 1950-es évtizedben, és a mai napig sem szűnt meg.

A nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitás gyökeresen megváltoztatta, pontosabban ez alakította ki a 19. század elején még kisvárosias, kereskedő jellegű Pest, és a tisztviselő-szólóművelő Buda-Óbuda arculatát, szociális karakterét, egész szociológiai topográfiáját, amelyről - sajnos - nem hangzott el referátum.

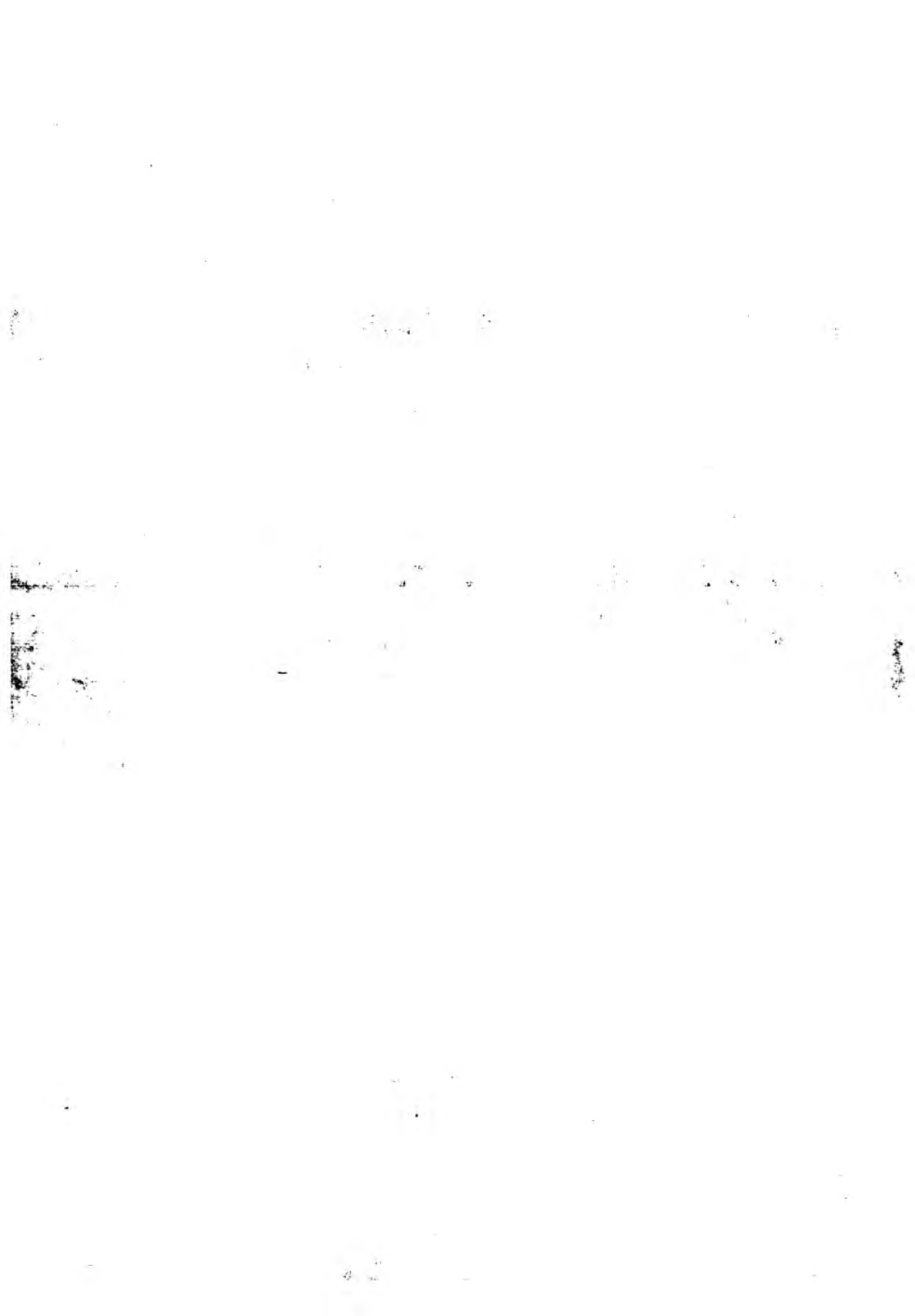
A mobilitás ugyanis egyrészt modern urbanizációval jár együtt, akár a városképi, a technikai, akár az életmódbeli és mentalitásbeli, vagyis tartalmi városiasodást nézzük. Másrészt igen gyorsütemű magyarosodás haladt vele párhuzamosan. A XVIII. század végén a még több mint háromnegyedében német nyelvű város már a reformkorban - a vonzó-sodró nemzeti újjászületés korszakában - gyorsan magyarosodott. Az abszolutizmus népszámlálása az 1850-es években már csak és még mindíg 56 % német anyanyelvűt talált és egyharmadnyi magyart. 1900-ban 80 %, 1910-ben 86 %-nyi a magyar - illetve a magát magyarnak valló lakos. Ennek több mint 20 %-át a zsidóság tette. Nincs pontos adatunk, felmérésünk a főváros lakosságának származási összetételéről, a foglalkozási struktúrát átforgató származási rétegződésről. Csak annyi: ötöde volt nemzetiségi, ötöde zsidó, közel ötöde jött nemes-ségből, nemesi értelmiségből és az egykori honoráciorkból, és a többi a bennszülött magyar, illetve az elmagyarosodott német polgárságból. A mobilitás tehát nemcsak foglalkozási struktúraváltozás, de egyuttal keveredés is, asszimiláció: különböző népek, etnikumok, társadalmi osztályok, hagyományok, szokások, értékrendszerek, öröklött képességek, készségek egymás mellett és egymással szétválaszthatatlanul összekeveredett szimbiozisa. Nincs alapos kutatásunk - a referátumok sem tértek ki erre -, hogy melyek voltak a hatalmas mobilitással együtt járó nemzeti és szociális asszimiláció, keveredés eredményei, előnyei és deficitjei. Annyi azonban megállapítható az ellenforradalmi rendszer faji nacionalizmusának torzításaival, Budapest-ellenes demagógiájával szemben: az asszimiláció, a keveredés Budapesten - akárcsak az egész Monarchiában - alapjában véve pozitív jelenség volt, elősegített egy nemcsak szociális, de nemzeti etnikai keveredést, egy előnyös társadalmi cirkulációt, a hagyományok, életformák, eszmék cseréjét, ütközését és összeolvadását: a szellemi pezsgést, még akkor is, ha az asszimiláció nem volt surlódásmentes, nem volt embert, csoportot, népfajt teljesen átalakító erejű. Mégis, aligha lett volna Bécs a századforduló egyik kiemelkedő európai szellemi központja, aligha lett volna és lenne Budapest a sokszínű, a bátor kezdeményező, az újra fogékony, a magyar ugar mozdulatlanságát kimozdító modern nagyváros nélkül az asszimiláció és keveredés nélkül.

Természetesen itt sem hagyhatjuk figyelmen kívül az árnyoldalakat sem, amint a referátumok is rámutattak az egyetlen monopolisztikus nagyváros és a lassan mozduló vidék ellentétére, a gyors kapitalizálódás ellentmondásaira, a nagyvárosi nyomorra, a száz éve

megoldatlan lakáshelyzetre, és egyéb árnyoldalakra is. Ilyen negatívum volt az asszimiláns polgárság politikai gyengesége. Nagy Zsuzsa referátuma feltárta: a fővárosi polgárság elég erős volt ahhoz, hogy nemcsak a gazdaságban és életmódban, de a várospolitikában is meghódítsa a fővárost, de gyenge volt országos politikai párt, polgári demokratikus tömegmozgalom megszervezéséhez. A kezdettől liberális jellegű várospolitika a 20. század elején, a háboru előtti évtizedben elismerést érdemlő demokratikus tendenciákat mutatott, főként a szociál- és kulturpolitikában. A polgári tulsúly még a két világháboru között is megmaradt, a jobboldali városvezetés sem adhatta fel, és az újjászerveződött liberális baloldal is erőteljesen védte. Vörös Károly tematikában és módszerben új kezdeményező referátuma pedig gondolatébresztően villantotta fel a fővárosi népi tömegkultúra, a budapesti folk-lór és a sajátos pesti izlés kialakulásának folyamatát és problémáit. Láthattuk, milyen nagy szerepe volt ebben a városi polgárságnak, ennek a heterogén, mozgékony, realista-prakticista, de nagyon is kritikus, irónikusan humánus polgárságnak és egyuttal: a vidéki, falusi kispolgári-paraszti elemek beáramlásának és a kettő keveredésének. (A téma továbbművelése bizonyára jobban megismerttet nemcsak Budapest kulturális arculatával, hanem társadalomtörténetével, multbeli és mind máig jellemző szociálpszichológiai karakterével is.)

Az előadások és a hozzászólások nagy figyelmet szenteltek a budapesti gazdasági-társadalmi fejlődés döntő eredményének: a munkásosztály megszületésének, felnövekedésének, osztállyá szerveződésének, majd uralkodó osztállyá emelkedésének. Ugy hiszem, a fentebb mondottak a mobilitásról és keveredésről a munkásosztály összetételére, szervezkedésére, jellemvonásaira és kulturájára is érvényesek, és ugyancsak: alapjában pozitív értelemben. A soknemzetiségű eredet és összetétel nyilvánkevezett az internacionalista, szocialista eszme befogadásának és megőrzésének. Azt is láttuk: Budapest az ország munkás-központja is. Az I. világháboru előtt a munkásság egyharmada, a háboru után 40 %-a, a II. világháboru idején csaknem fele tömörült Budapesten. Itt alakultak ki a legerősebb, jellegadó és jeltadó szervezetei, forradalmi irányzatai, pártjai. Ha Budapestet, mint politikai központot - nem alaptalanul - Párizshoz hasonlíthatjuk, akkor ezt a hasonlatot nem polgársága, hanem munkásosztálya teszi elfogadhatóvá. A budapesti munkásság és a hozzá csatlakozó radikális értelmiség tette Budapestet a magyar progresszió és a forradalom fővárosává. Ez volt az a társadalmi-politikai erő, amelyre a magyar demokrácia és szocializmus, a magyar demokratikus szocializmus a századforduló óta bizton építhetett.

Az ülészaknak nem mellékes eredménye, hogy a gazdasági fejlődés, a politikai és kulturtörténeti problémák kidolgozása mellett, illetve ezek keretében ezt a várostörténeti ténnyt új oldalról, új érvekkel bizonyította.



B. SZEKCIÓ (Szocialista korszak)

BUDAPEST NÉPESEDÉSI VISZONYAI NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSOK TÜKRÉBEN
1945-1970

Az elmúlt negyedszázad alapvető társadalmi változások időszaka volt Magyarországon és ennek alapján, ezzel szoros kölcsönhatásban, jelentős gazdasági fejlődés jellemezte. A társadalmi-gazdasági viszonyok demográfiai kihatásai tükröződnek Budapest arculatában, a főváros szerekörének módosulásában az ország gazdaságának különböző területein, a főváros lakosságának életkörülményeiben.

Budapest népesedési viszonyainak áttekintésénél, az azt befolyásoló tényezők kihatásainak kutatásánál a főváros országán belül elfoglalt helye képezhet elsősorban kiindulási alapot. Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy Budapesten él az ország lakosságának csaknem 1/5 része. Az 1970. január 1-i népszámlálás adatai szerint az ún. lakónépesség¹ 2 001 083 főt tett ki. A népesség ilyen magas foku tömörülése az országán belül egyetlen városban, kevés államban fordul elő. Az európai nagyvárosok közül jelenleg csak néhány város népességi aránya haladja meg (pl. Bécsé), illetve közelíti meg. Ezekben a városokban azonban csökkenő irányzatot mutat az utóbbi évtizedek alatt a népesség-koncentráció. Ezzel szemben Budapesten még a legutóbbi évtized során is további koncentráció növekedés volt tapasztalható.

Tulajdonképpen nem önmagában a budapesti népesség számszerű nagysága érdemel külön figyelmet, hiszen a 2 milliós nagyságrend a nagyvárosok sorában még nem kiemelkedő. Számszerűleg ilyen nagyságú lakosság életkörülményeit - a kor színvonalán - biztosító feltételek a város jelenlegi területén is részben adottak, illetve megteremthetők. Sokkal inkább figyelemre méltó a lakosság gyarapodásának folyamata és az ezt tápláló belső és külső tényezők szerepe, amelyek a népesség összetételét, a főváros gazdasági fejlődésének irányát, az életkörülmények alakulását befolyásolják.

Ezzel összefüggésben mindenekelőtt a fővárosnak a gazdasági és szellemi életben elfoglalt központi szerepkörére utalok, amely a magas népesség-koncentráció létrehozásának és egyben következményének is tekinthető.

Budapest aktív keresői 1970-ben 22 %-os arányt képviseltek az országán belül, tehát nagyobb, mint népességének száma. A legfontosabb gazdasági ágazatban, az iparban még magasabb, 27 %-os ez az arány, a szállításban 26 %, a kereskedelemben 33 %, az egészségügyi, szociális és kulturális ágazatokban 29 %, a közigazgatásban, a pénzügyi és egyéb szolgáltatásban 32 %. Ha ezeket az arányokat áttekintve, figyelembe vesszük azt is, hogy a gazdasági ágazatok Budapesten jelentős számú vidéki lakóhelyű munkavállalót is foglalkoztatnak (például az ország ipari keresőinek 34 %-a dolgozik fővárosi üzemekben), akkor kiderül, hogy Budapest sulya és jelentősége még a saját lakosságának magas gazdasági aktivitásából származó szintet is túlszárnyalja. Különösen azért, mert az általános gazdasági fejlődés alapját képező ágazatban foglal el vezető helyet, kiváltképpen a gépiparban.

Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy az elmúlt negyedszázadban a szocializmus gazdasági alapjainak megteremtését célzó ipari fejlődés meggyorsítása erősítette a főváros gazdasági vonzását a munkaerő területi eloszlásában.

A gazdasági fejlődés és ezzel az életkörülmények javulása törvényszerűen vonja maga után a harmadik szektor bővülését, az infrastrukturális ágazatok munkaerőigényének erősödését is. A fejlődés későbbi szakaszában tehát a külső vonzás mellett belső gazdasági átcsoportosulás folyamata is megindul, a foglalkozási átrétegződés olyan kihatásaival együtt, amelyek a népesség demográfiai összetételének több jellemzőjét érintik.

A fővárosi népesedési viszonyoknak olyan oldalaival kívánok foglalkozni, amelyek a népmozgalmi eseményeknek a demográfiai helyzetre gyakorolt hatását érzékeltetik, különös

1

A népszámlálás fogalmai szerint a lakónépességbe tartoznak: az adott területen állandóan bejelentett (és másutt ideiglenes bejelentővel nem rendelkező), valamint az ideiglenesen bejelentett személyek.